

УДК 911.3 + 314(477)

ДЖАМАН В.О.

**ЕТНІЧНА СТРУКТУРА НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ:
ТЕРИТОРІАЛЬНІ ВІДМІНИ, ДИНАМІКА**

Постановка проблеми. Міжетнічні відносини впливають на найрізноманітніші соціальні та політичні процеси. Етнічна структура населення є одним з головних чинників формування політичної карти світу, регіону і територіально-політичної організації держав. Неврегульованість міжетнічних відносин часто призводить до швидкої їх політизації, що становить загрозу успішному розвитку держави і міждержавних стосунків. Особливо важливими є виважені міжетнічні відносини для України – молодій суверенній держави, що перебуває на етапі становлення. Найбільше ця проблема торкається поліетнічних і етноконтактних зон, на території яких постійно проживають у значній кількості представники декількох національних груп. Вивчення територіальних відмін та динаміки етнічного складу населення є першим і одним із найважливіших питань, що виникають у процесі розгляду міжетнічних відносин на певній території.

Вихідні передумови. За роки входження до складу СРСР ґрунтовні географічні дослідження з етнічної проблематики в Україні практично не проводилися. Інтерес до різноманітних питань міжетнічних відносин, які мають фактично міждисциплінарний характер, різко зріс після проголошення України незалежною державою. Кардинальні зміни у суспільно-політичному житті: розпад СРСР, утворення нових суверенних держав, активізація міждержавних міграційних потоків, ріст національної самосвідомості тощо, – стали причиною різкого збільшення кількості публікацій з етногеографії [2, 7, 8, 9, 11 та ін.]. Цьому сприяло також проведення у 2001 р. першого Всеукраїнського перепису населення (попередній перепис населення був проведений за часів існування СРСР). Актуальність проблематики дослідження етнічної структури населення, міжетнічних відносин, національної політики, політичних настроїв населення окремих регіонів спричинили проведення в українській географічній науці дисертаційних робіт: докторської дисертації М.С. Дністрянського [5], кандидатських дисертацій І.М. Барни [1], Р.М. Лозинського [10], Л.Ю. Шабашової [12] та ін.

Постановка завдання. Завданням цього дослідження є поглиблення методики розрахунків індексів етнічної різноманітності населення регіону, визначення динаміки (за 1989-2001 рр.) і територіальних відмін (у 2001 році) національної структури всього, міського і сільського населення у розрізі областей, автономної республіки і столиці України. Статистичним матеріалом для аналізу етнічної структури населення країни виступають дані переписів населення 1989 і 2001 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перший Всеукраїнський перепис населення 2001 року зафіксував наявність в Україні представників понад 130 етносів. У структурі населення держави яскраво вираженою є чисельна перевага українців – 77,8% (37,5 млн. осіб), які є більшістю в усіх областях і столиці, крім АР Крим. У 13 областях західної та центральної частини України питома вага українців перевищує 90 %, ще у 8 областях і місті Києві – понад 70%. Найчисельніша етнічна меншина – росіяни (8,3 млн. осіб), які становлять 17,3%

кількості населення країни. Росіяни є переважаючою нацією в АР Крим (60,4%). Майже в усіх областях вони посідають друге місце за чисельністю і лише у двох – четверте: у Закарпатській (після українців, угорців і румунів) та в Чернівецькій області (після українців, румунів і молдован). Висока питома вага росіян зафіксована в областях Донбасу (38-39%), Одеській, Запорізькій, Харківській областях (20,7-25,6%), ще у 3 областях і столиці – перевищує 10%. Загалом українці та росіяни становлять 95,1 % мешканців України, 95,3% людності Києва і 95,1-99,3 % населення 21 області.

Вісім народів мають чисельність від 100 тис. – до 276 тис. осіб (білоруси, молдовани, кримські татари, болгари, угорці, румуни, поляки, євреї), представники восьми народів нараховують від 30 тис. – до 100 тис. осіб (вірмени, греки, татари, цигани, азербайджанці, грузини, німці, гагаузи), одинадцять народів – від 5 тис. до 13 тис. осіб (корейці, узбеки, чуваші, мордва, турки, литовці, араби, словаки, чехи, казахи, латиші). Етнічно найстрокатіші регіони України – Чернівецька, Закарпатська, Одеська області та АР Крим. Сумарна питома вага усіх етносів, окрім українців та росіян, тут становить 15,6-20,9% (в інших регіонах – не перевищує 4,9%), а максимум припадає на Чернівецьку область.

За період між двома останніми переписами населення (у 1989 і 2001 рр.) відбулися певні зміни національної структури населення України. Незважаючи на загальне зменшення чисельності населення, кількість українців дещо зросла (на 0,3%). Уперше після Другої світової війни в Україні відбулося зростання питомої ваги як українців, так і осіб, для яких українська мова є рідною. Тобто відбувся перелом тенденції русифікації населення, панівної у радянський період. Натомість чисельність етнічних росіян зменшилась на чверть. Євреї, втративши майже 4/5 свого складу, перемістилися з третього місця за чисельністю серед етнічних груп України на десяте. З розпадом СРСР та проголошенням незалежності України почалося повернення до нашої країни етнічних українців та представників депортованих народів (кримських татар, німців, греків, вірмен, болгар). Водночас, чимало росіян, білорусів, представників інших народів „нового зарубіжжя”, повертаються з України до країн походження. Різно зросли обсяги еміграції з України за межі колишнього СРСР спочатку переважно євреїв, німців та греків, а пізніше – представників практично усіх етносів [3, с. 51].

Дані про національний склад населення у розрізі адміністративних областей, автономної республіки Крим і столиці держави [3] дають можливість порівняти їх за ступенем етнічної різноманітності, виділити різні типи адміністративно-територіальних одиниць в Україні за характером етнічної структури. Існує декілька кількісних показників аналізу розселення етнічних груп. Найчастіше для дослідження ступеня етнічної різноманітності населення регіону [1, 4, 5, 12 та ін.] використовуються методики, запропоновані Б. Еккелем та Е. Пясецьким.

За формулою індексу етнічної мозаїчності Б. Еккеля враховується частка кожної етнічної групи у загальній чисельності населення:

$$P_j = 1 - \sum_{i=1}^m (P_i)^2,$$

де P_j – індекс етнічної мозаїчності, одиниць; P_i – частка i -тої етнічної групи населення регіону. Чим більше значення P_j , тим строкатіша етнічна структура населення регіону [6].

За методикою Е. Пясецького при визначенні індексу етнічної диверсифікації регіону до уваги беруться абсолютні значення чисельності етнічних груп і всього

населення:

$$S = \frac{\sum_{i=1}^k (E_i)^2}{N^2},$$

де S – індекс етнічної диверсифікації, %; E_i – чисельність етнічних груп у регіоні, осіб; N – кількість населення регіону, осіб [13].

Індекс Б. Еккеля відображає пряму залежність: чим більше значення індексу, тим більше в населенні регіону представлено етнічних груп і тим рівномірніший їхній чисельний розподіл. За методикою Е. Пясецького зміна індексу в бік його збільшення вказує на внутрішні процеси, спрямовані до одноріднішої етнічної структури населення. У випадку, коли $S = 100\%$, регіон є етнічно гомогенним, зменшення значень індексу означає урізноманітнення етнічного складу.

Із формул видно, що при визначенні індексів етнічної мозаїчності і диверсифікації не врахується ступінь спорідненості чи генетичної близькості різних народів. Проте для багатьох народів, особливо значних за чисельністю, або які населяють велику територію, характерний поділ на субетноси або субетнічні групи. З іншого боку, групи народів, які мають загальні риси культури і загальну самосвідомість, об'єднані в метаєтнічні спільності. Одні з них – результат генетичної та мовно-культурної близькості (наприклад, східнослов'янські народи), інші – результат тривалого культурного взаємовпливу в межах єдиної історико-етнографічної області, треті – результат конфесійної і зв'язаної з нею культурної єдності та ін. Етноси значно відрізняються за чисельністю, ступенем консолідації, чіткістю етнічної самосвідомості, ступенем територіальної концентрації чи розосередженості. Існують відмінності між народами і в суспільному устрої, соціальній структурі, мовній ситуації та інших ознаках. Всі ці відміни впливають на характер етнічних процесів: етнотрансформаційних і етноеволюційних, етнороз'єднавчих (етногенетичної дивергенції: етнічної парціації, етнічної сепарації, етнічної дисперсизації) і етнооб'єднавчих (етнічної асиміляції, етнічної консолідації, міжетнічної інтеграції та етногенетичної міксації). У межах етнороз'єднавчих і етнооб'єднавчих процесів виділяють, загалом, чотири напрямки. Перший спрямований до зміни етнічної самосвідомості людей і означений як асиміляційний (у початковій фазі – адаптаційний). Другий зумовлює зміни окремих елементів культури – акультурація. Третій сприяє етнорасовому змішуванню – амальгації, а четвертий спрямований на соціально-економічне єднання – інтеграцію.

Тому для визначення ступеня різноманітності (строкатості) етнічної структури населення регіону, на нашу думку, важливо враховувати рівень спорідненості народів. Оскільки головною етнічною ознакою є мова, то саме за цією ознакою найлегше визначити взаємні історичні зв'язки народів, їх спорідненість, спільність походження.

Прийнявши за основу спорідненості народів мовну ознаку, доцільно ввести такі коефіцієнти рівня спорідненості: 1) $K=1,0$ – для переважаючого етносу регіону; 2) $K=0,5$ – для етносів, які найспорідненіші з переважаючим і належать разом з ним до однієї мовної підгрупи; 3) $K=0,4$ – для етносів, які віднесені до спільної мовної групи; 4) $K=0,1$ – для етносів єдиної мовної сім'ї; 5) $K=0,05$ – для етносів, які є найвіддаленіші від переважаючого етносу регіону, і віднесені до інших мовних сімей.

Для визначення ступеня строкатості етнічної структури населення регіону

пропонуємо враховувати частку кожної етнічної групи і рівень спорідненості народів, подавши у вигляді формули:

$$E_p = 1 - \sum_{i=1}^m K * (P_i)^2,$$

де E_p – індекс етнічної різноманітності, одиниць; P_i – питома вага i -тої етнічної групи в загальній кількості населення регіону, K – коефіцієнт рівня спорідненості народів до переважаючого в регіоні, m – кількість етнічних груп в регіоні.

Показник індексу етнічної різноманітності (E_p) відображає ступінь строкатості етнічної структури населення регіону, а також можливість міжетнічного спілкування, оскільки залежить від кількості етносів, чисельності кожного з них у регіоні та рівня їх спорідненості. За значенням індексу етнічної різноманітності виділяються три градації:

- 1) $E_p \leq 0,100$ – практично моноетнічні регіони,
- 2) $0,100 < E_p \leq 0,400$ – перехідні регіони з переважанням одного етносу при наявності значних етнічних меншин,
- 3) $E_p > 0,400$ – поліетнічні регіони з різноманітним етнічним складом.

Порівняння етнічної різноманітності населення за показником E_p дає змогу виділити в Україні наступні групи регіонів (табл. 1):

Таблиця 1

Рівень етнічної різноманітності населення України

Адміністративно-територіальні одиниці	Індекси етнічної різноманітності			
	всього населення, 1989 р.	всього населення, 2001 р.	у тому числі	
			міського населення	сільського населення
УКРАЇНА	0,447	0,380	0,438	0,241
АР Крим	0,518	0,606	0,520	0,748
Області:				
Вінницька	0,161	0,099	0,164	0,040
Волинська	0,104	0,061	0,100	0,018
Дніпропетровська	0,458	0,356	0,386	0,180
Донецька	0,648	0,603	0,616	0,444
Житомирська	0,275	0,183	0,243	0,103
Закарпатська	0,384	0,351	0,397	0,322
Запорізька	0,550	0,468	0,490	0,392
Івано-Франківська	0,097	0,049	0,102	0,010
Київська	0,197	0,143	0,194	0,070
Кіровоградська	0,266	0,185	0,214	0,140
Луганська	0,630	0,588	0,606	0,438
Львівська	0,180	0,101	0,152	0,022
Миколаївська	0,410	0,319	0,372	0,204
Одеська	0,662	0,582	0,576	0,583
Полтавська	0,222	0,162	0,215	0,084
Рівненська	0,128	0,080	0,121	0,043
Сумська	0,260	0,207	0,231	0,162
Тернопільська	0,063	0,043	0,078	0,016
Харківська	0,550	0,467	0,501	0,325
Херсонська	0,406	0,318	0,368	0,236
Хмельницька	0,181	0,118	0,176	0,057
Черкаська	0,178	0,132	0,196	0,055
Чернівецька	0,494	0,435	0,348	0,488
Чернігівська	0,160	0,125	0,178	0,047
Місто Київ	0,452	0,316	0,316	–

1) моноетнічні – Тернопільська, Івано-Франківська, Волинська, Рівненська, Вінницька (статус моноетнічності населення забезпечується за умови, коли частка однієї нації $\geq 94,9\%$);

2) перехідні, які поділяються на 2 підгрупи: а) – Львівська, Хмельницька, Чернігівська, Черкаська, Київська (без м. Києва), Полтавська, Житомирська, Кіровоградська, Сумська області (з індексом етнічної різноманітності $E_p = 0,101-0,207$); б) – м. Київ, Херсонська, Миколаївська, Закарпатська, Дніпропетровська області ($E_p = 0,316-0,356$). Ступінь переважання кількості українців різний: від 94,8% у Львівській області до 79,3% у Дніпропетровській;

3) поліетнічні – Чернівецька, Харківська, Запорізька, Одеська, Луганська, Донецька області та АР Крим (частка переважаючої нації коливається від 75,0% у Чернівецькій області до 56,9% у Донецькій області).

Розрахунки індексів етнічної різноманітності за даними переписів населення 1989 і 2001 років засвідчують про зміну рівня етнічної строкатості населення України: від поліетнічної ($E_p=0,447$) до держави з перехідним рівнем етнічної різноманітності населення ($E_p=0,380$), що зумовлено збільшенням частки титульного етносу на 5,1% (з 72,7% до 77,8%). При цьому спостерігається загальна тенденція зменшення індексу етнічної різноманітності у всіх областях і столиці України, що пояснюється відповідним збільшенням частки переважаючої нації (українців) у всіх областях і столиці: від +1,0% у Тернопільській області до +9,7% у місті Києві.

Столиця України – м. Київ за ступенем етнічної різноманітності населення класифікується як перехідна. При цьому, за останній міжпереписний період питома вага українців зросла з 72,5% до 82,2%, а індекс етнічної різноманітності зменшився майже на третину, що перемістило столицю з категорії поліетнічного міста у категорію з перехідною етнічною структурою населення.

Збільшення індексу етнічної різноманітності населення відбулося тільки в АР Крим, що пояснюється зменшенням часток переважаючої і другої за чисельністю націй в цьому регіоні (питома вага росіян зменшилася з 67,0% до 60,4%, а українців – з 25,8% до 24,0%). Водночас, кількість кримських татар збільшилася у 6,4 рази, а їх питома вага з 1,6% до 10,2%, кількість вірмен зросла у 3,6 рази, азербайджанців – у 1,8 рази, узбеків – у 4,6 рази тощо.

Розрахунки індексів етнічної різноманітності у розрізі областей і автономної республіки окремо для міського і сільського населення засвідчують про високий рівень кореляції етнічної різноманітності міського і сільського населення (коефіцієнт рангової кореляції – $K = +0,940$) і при цьому, як правило, населення сільської місцевості характеризується одноріднішим етнічним складом. 11 областей мають моноетнічну структуру сільського населення (українці становлять понад 95,5% населення), ще у 6 областях $E_p = 0,103-0,236$ (частка українців перевищує 87,0 %). Моноетнічна структура міського населення сформувалася тільки у 2 областях (табл. 1). Проте в трьох регіонах (АР Крим, Чернівецькій та Одеській областях) строкатіша етнічна структура населення склалася у сільській місцевості. У цих регіонах частка етнічних меншин сільського населення, крім українців та росіян, досить висока і становить від 26,5% до 27,6%, а компактність розміщення їх дає підстави віднести ці регіони не тільки до поліетнічних, але й до етноконтактних.

Порівняння структури міського і сільського населення за ступенем етнічної різноманітності дає підстави виділити такі групи адміністративно-територіальних

одиниць України (табл. 2): 1) моноетнічні, 2) поліетнічні, 3) власне перехідні,

Таблиця 2

Класифікація автономної республіки, столиці та областей України за значенням індексів етнічної різноманітності сільського та міського населення

Міське населення Сільське населення	Моноетнічні ($E_p \leq 0,100$)	Перехідні ($0,100 < E_p \leq 0,400$)	Поліетнічні ($E_p > 0,400$)
Моноетнічні ($E_p \leq 0,100$)	Тернопільська, Волинська	Івано-Франківська, Рівненська, Вінницька, Львівська, Хмельницька, Чернігівська, Черкаська, Київська, Полтавська	
Перехідні ($0,100 < E_p \leq 0,400$)		Житомирська, Кіровоградська, Сумська, Херсонська, Миколаївська, Закарпатська, Дніпропетровська	Харківська, Запорізька
Поліетнічні ($E_p > 0,400$)		Чернівецька	Одеська, Луганська, Донецька, АР Крим
Відсутнє		м. Київ	

4) перехідні за етнічною структурою міського населення з поліетнічним складом селян, 5) перехідні за етнічною структурою селян з поліетнічним складом міського населення, 6) перехідні за етнічною структурою міського населення з моноетнічним складом селян.

Висновки. При визначенні ступеня строкатості етнічної структури населення регіону необхідно враховувати частку кожної етнічної групи і рівень спорідненості народів. За основу спорідненості народів доцільно прийняти мовну ознаку і об'єднання народів у мовні сім'ї, групи, підгрупи. Інтегральним показником строкатості етнічної структури населення регіону є індекс етнічної різноманітності.

За останній міжпереписний період (1989-2001 рр.) властиве зменшення індексу етнічної різноманітності як для всього населення України, так і для переважної більшості регіонів (за винятком АР Крим).

За величиною E_p населення з поліетнічного перейшло в ранг з перехідним рівнем етнічної різноманітності в місті Києві, Дніпропетровській, Миколаївській, Херсонській областях і Україні загалом; з перехідного рівня різноманітності в ранг моноетнічного населення – у Вінницькій, Волинській і Рівненській областях.

Порівняння структури міського і сільського населення за ступенем етнічної різноманітності дає підстави виділити групи адміністративно-територіальних одиниць України: моноетнічні, поліетнічні, перехідні, перехідні за етнічною структурою міського населення з поліетнічним або моноетнічним складом селян, перехідні за етнічною структурою селян з поліетнічним складом міського населення.

1. Барна І.М. Етногеографічне дослідження регіону (на матеріалах Тернопільської області): Автореф. дис... канд. геогр. наук. – Львів, 2005. – 19 с.
2. Винниченко І.І. Українці в державах колишнього СРСР: історико-географічний нарис. – Житомир: Льонек, 1992. – 164 с.
3. Демографічна криза в Україні: її причини та наслідки / За ред. академіка НАН України С.І. Пирожкова. – К., 2003. – 231 с.
4. Джаман В.О. Регіональні системи розселення: демогеографічні аспекти. – Чернівці: Рута, 2003. – 392 с.
5. Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Автореф. дис... докт. геогр. наук. – К., 2005. – 33 с.
6. Эккель Б.М. Определение индекса мозаичности национального состава республик, краев и областей СССР // Советская этнография. – 1976. – №2. – с.33-42.
7. Заставний Ф.Д. Українська діаспора (розселення українців у зарубіжних країнах). – Львів: Світ, 1991. – 120 с.
8. Заставний Ф.Д. Східна українська діаспора. – Львів: Світ, 1992. – 176 с.
9. Заставний Ф.Д. Населення України. – Львів: Край, Просвіта, 1993. – 224 с.
10. Лозинський Р.М. Етнічний склад міського населення Галичини (історико-географічне дослідження). Автореф. дис... канд. геогр. наук. – Львів, 2000. – 17 с.
11. Соціально-економічна географія України: Навч. посібник / За ред. проф. Шаблія О.І. – Львів: Світ, 2000. – С.158-203.
12. Шабашова Л.Ю. Суспільно-географічні аспекти трансформації етнічної структури населення (на прикладі Закарпатської області): Автореф. дис... канд. геогр. наук. – К., 2005. – 18 с.
13. Kosinski Leszek. Obraz demograficzny Europy. – Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1966.– S. 147.

Methods of studying ethnic diversity of regional population have been improved. The dynamics (of 1989-2001) and territorial differences (in 2001) national structure of both urban and rural population of Ukraine have been put under analysis.